

ТЕРМИНЖАСАМДАҒЫ СЕМАНТИКАЛЫҚ ДЕРИВАТТАРДЫҢ РӨЛІ

Жаңа пайда болған ұғымға атау беру процесінде тілдің ішкі мүмкіндіктері кеңінен қолданылады. Бұл құбылыс формальды жаңа тілдік бірліктің жасалуымен қатар, дайын аталымдық бірлікке жаңа семантикалық қызметтің жүктелуімен де жүзеге асырылады. Алғашқы болып бұл құбылысқа ерекше көңіл бөліп зерттеген ғалымдардың бірі В.В.Виноградов оны сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі деп атап: «жаңа ұғымдардың тілде бар сөздермен таңбалануы», — деген анықтама береді [1, 213].

Көптеген ғалымдардың пікірі бойынша сөзжасамның бұл тәсілі тілдің үнемдеу қасиетімен, сондай-ақ ақиқат өмірдегі барлық өзгерістерді тілдің таңбалау мүмкіндігінің шектеулі екендігімен түсіндіріледі. Семантикалық дериваттар қатарына түрлі сөз таптарының (жалпы есімдер, жалқы есімдер, етістіктер, сын есімдер, үстеулер т.б.) толық мағыналы сөздер жатады. Бұл тілдік бірліктер негізі тенеуге қатысты ойлау операциясынан құрылып, соған сәйкес семалармен беріледі. Біз «семантикалық дериваттың маңыздылығы оның жанама аталымдық қабілетінде» деген ой-тұжырымды қолдаймыз [2;3;4].

Жалпы екінші образдар бірінші образ элементтерінің бірінің актуалдануы негізінде туындайды. Бірінші образ тілдегі сөздің тура аталымдық мағынасымен сәйкес келеді. Бұл мағына экстралингвистикалық болмыстағы денотатты айқындаумен сипатталады. Осымен байланысты бірінші образ денотаттың маңызды және маңызды емес белгілер жиынтығын көрсетеді. Ал тіл білімінде семантикалық дериват терминімен аталатын екінші образ референцияның басқа са-

ласын білдіреді. Демек екінші образ басқа денотатпен сәйкестендіріліп, оған белгілі бір қасиеттерді жүктейді. Бұл ретте денотаттың өзі немесе оның бір белгісі басқа атауға ие болады. «Кез келген семантикалық дериватта оның көпмағыналылығын көрсететін түрлі мағыналар болады» [5, 10-11].

Ғалым С.Л.Акопова көпмағыналылық мәселесі жөнінде былай дейді: «Полисемия құбылысы ұқсас белгілері жоқ сөздің басқа мағыналары болып келетін, таңбалануы бір екі түрлі ұғымды білдіретін тілдік қасиетке негізделеді. Көпмағыналылық мәселесін нақты ақиқат болмыс реалийлерін көрсететін ұғымдар негізінде сөздің екінші мағыналарының пайда болуымен байланысты қарастыру көптеген лингвистердің еңбектерінде кездеседі: Л.А.Булаховский, Р.А.Будагов, В.В.Виноградов, Д.Н.Шмелев, Н.М.Шанский, А.Ф.Ефремова және т.б.» [6, 7].

Қазақ тіл білімінде сөзжасам бұрын морфологияның құрамында қарастырылып, әрбір жеке сөз табының жасалуы сөзжасам тәсілінің жеке бір түрі (қосымшалар немесе жұрнақтар арқылы — синтетикалық тәсіл; сөздердің бірігуі, қосарлануы, тіркесуі — аналитикалық тәсіл; заттану, сын есімге айналу, сан есімге айналу, үстеуге айналу — семантикалық тәсіл) арқылы беріліп, белгілі бір сөз табының жасалу жолы аясында зерттеліп келді.

Сөзжасам тіл білімінің жеке саласы ретінде тек соңғы 10-15 жылдың көлемінде арнайы бөлініп шықты. Бұған негіз болған Н.О.Оралбаева, А.Қалыбаева, М.Балақаев, Е.Жанпейісов, С.Нұрмұқанов, Қ.Есенов және т.б. ғалымдардың

бірігіп жазған «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты зерттеу еңбегі.

Ғалым Н.О.Оралбаеваның пайымдауынша: «Сөзжасам өзінің зерттеу нысаны бар тіл білімінің дербес саласы. Бұл саланың объектісіне сөз жасаушы тәсілдер, сөз жасаушы тілдік нұсқалар, сөзжасамдық типтер мен тізбектер, сөздердің жасалу үлгілері, туынды сөздер, олардың түрлері, сөзжасамдық заңдылықтар мен мағына, сөзжасамның сөз таптарына қатысы сияқты күрделі мәселелер жатады» [7, 8].

Зерттеушілер жаңа сөз жасалуының дәстүрлі үш тәсілін атап көрсетеді: «синтетикалық немесе морфологиялық (қосымшалар арқылы), аналитикалық немесе синтаксистік (екі түбірдің я сөздің бірігуі, қосарлануы, тіркесу арқылы), лексикалық немесе лексика-семантикалық (сөздің сыртқы түрі өзгермей-ақ жаңа мағыналарға ие болуы)» [8, 255].

Сөзжасам зерттеушісі белгілі ғалым Қ.Есенов сөзжасамның лексика-семантикалық тәсіліне мынадай анықтама берген: «...белгілі бір сөздің жаңа мағынаға ие болуы, көп мәнді, ең бастысы омонимдік қатарда келуі арқылы жасалады. Сондай-ақ осы жол кейбір сөздердің ол бастағы мәнін жоғалту не болмаса әлсірету барысында басқа бір сөз табының қатарынан танылуға жол береді. Тіл білімінде мұндай құбылыс прономинализация «сөздердің бір сөз табының екіншісіне айналуы» деп аталып жүр» [9, 99-100].

Ал ғалым С.Исаевтың пікірі бойынша, лексика-семантикалық тәсілді лексикалық және таза семантикалық тәсілдерге бөліп қарастыру қажет: «Лексикалық тәсілге басқа тілдерден енген сөздерді тікелей сол күйінде алу жатады...Ал семантикалық процесс, семантикалық өзгеріс сөзжасамның барлық тәсілдері арқылы жасалған туындылардың қай-қайсысында да болып отырады. Сондықтан сөзжасамның бұл түрін жалпы тіл білімінде кейде конверсиялық тәсіл деп те атайды» [8, 280-281].

Біздің ойымызша бір зат атауының басқа зат, құбылыс немесе ұғым атауына ауысуы, таңбаның жаңа мағынада, жаңа қызметте жұмсалыуына бағытталған тілдік бірліктердің басқа лексемалар негізінде жасалу процесі семантикалық деривация арқылы жүзеге асады.

«Деривация» (лат.derivatic — бөлу, құру) ұғымын лингвистикаға енгізген ХХ ғ. 30-жылдарында алғаш енгізген поляк лингвисті Е.Курилович болатын. Е.Курилович 1936 жылы жазған мақаласында «деривация» терминін сөзжасам

мағынасында ғана емес, кең мағынасындағы «тілдік өзгеріс» деп қолданатынын, лексикалық деривацияны синтаксистік деривациямен салыстыра келіп, «лексикалық деривация дегеніміз — бірінші синтаксистік қызметі бойынша бастапқы және туынды сөздердің сәйкес келуі», — деген анықтама берді [10, 63].

«Деривация дегеніміз — белгілі бір бастапқы тілдік бірліктен кейінгі тілдік бірліктердің жасалуы, туындау процесі. Кейінгі бірліктердің туындауы аналитикалық та, синтетикалық та тәсілдермен жасалады» [11, 129].

Сөз мағынасының өзгеруі, дамуы — адамның когнитивтік іс-әрекетінің нәтижесі. Яғни семантикалық деривацияның гносеологиялық (затқұбылыс-ұғым), семиотикалық (сөз-таңба) және семантикалық (мағыналы сөз) негіздеріне сүйеніп отырып, деривацияға бастапқы тілдік бірліктен кейінгі туынды тілдік бірліктердің жасалу процесі деген анықтама беруге болады.

«Деривация процесі — тілдік бірліктердің (дериваттардың) формалық (структуралық) және мазмұндық (семантикалық) өзгеруі. Мазмұндық, мағыналық өзгеріс негізінен лексикалық-семантикалық деривацияда болады. Мағыналық өзгеріс тілдік таңбаның: 1) жаңа мағынада; 2) жаңа қызметте; 3) жаңа тіркесімде болуы арқылы іске асады» [12, 129].

Жаңа сөз мағынасының қалыптасуы — адамның ойлау іс-әрекетінің өнімі. Зерттеушілердің пікірлерін тұжырымдай келгенде, сөз мағынасы үш элементтен тұрады. Олар: а) субъектінің нысанды таңбалау барысындағы ойлау еңбегі; ө) аталым барысында қолданылатын құралдар, яғни атаушы субъектінің бағынышындағы тілдік құралдар (сөздер); б) аталым заты, яғни атау берілетін материалдық немесе идеалды өмір сүретін экстралингвистикалық нысан. Аталымдық актіге және тілдік бірліктердің семантикасының қалыптасуына қатысатын үш элемент (атаушы субъект, тілдік материал, аталушы нысан) бір-бірімен тығыз байланысты.

А.А.Уфимцева «сөздің мағыналық құрылымы» деген термин — қазіргі лингвистикада көп мағыналы термин, соның бірі және негізгісі көп мағыналы сөздің мазмұнымен байланысты, яғни көп мағыналы сөз құрамындағы жеке, дербес мағыналардың заттық — ұғымдық негізіндегі ассоциативті белгілермен байланысты», — деп көрсетеді [13, 69].

Қазақ тіл білімінде семантикалық деривацияны арнайы зерттеген ғалым Ш.Ш.Жалмаханов:

«Өзгеріс — деривация, деривация — процесс. Деривация — өзгеріс болғандықтан процесс. Деривациялық процестің бастапқы және кейінгі қалыптары болады. ...бастапқы қалып — бастапқы мағына, кейінгі қалып — кейінгі мағына. Өзгеріс сан сипатты болады. Сондықтан да өзгерістерді: I. Бағытына қарай: 1) ілгері өзгеріс, 2) кері өзгеріс; II. Көлеміне қарай: 1) кең ауқымды өзгеріс, 2) тар ауқымды өзгеріс; III. Сан-мөлшеріне қарай: 1) көп мөлшерлі өзгеріс, 2) аз мөлшерлі өзгеріс; IV. Сапасына қарай: 1) мардымды өзгеріс, 2) мардымсыз өзгеріс деп жіктеуге болады. Өзгеріс — динамикалық процесс, сондықтан да оның фазалық құрылымы, яғни басталуы, жалғасуы, аяқталуы болады», — деген қорытынды жасайды [14, 21-22].

Семантикалық дериваттарды талдау барысында термин-атаулардың мынадай түрлерін анықтадық.

I. Сөзжасамдық үлгінің бірнеше рет әрекет етуі арқылы жасалған терминдер. Мысалы: *азаматтардың жеке басына және мүлкіне қамқорлық жасау үшін заңмен бекітілген адам* → **қорғаншы** — және жалпы мағынасы бар аффиксті атау: 1) *Қауіп-қатерден сақтаушы, ел қорғаны;* 2) *белгілі бір мүддені, мақсатты жақтаушы, қамқоршы;* 3) *Сот процесінде қылмысты адамның құқығын жақтаушы, адвокат;* 4) *Спорт қарсыластар шабуылдарына тойтарыс беретін ойыншы* → **қорғаншы**; *дүкеннен зат сатып алушы адам* → **аларман** — *алушы, алғыш* → **аларман** және т.б.

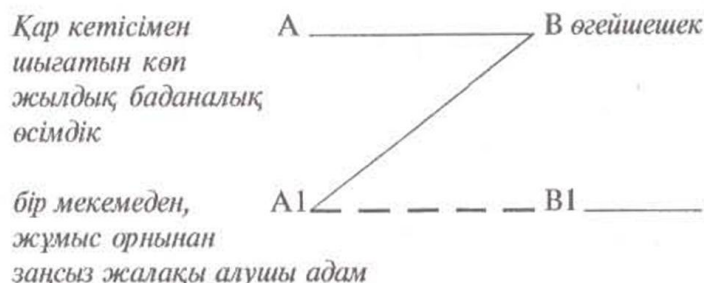
II. Сын есімдердің заттануы арқылы жасалған терминдер. «Субстантивтену деп әдетте сөз мағынасының заттануын, заттық тиянақтылық алуын айтады. Егер зат есім емес сөз не септелуге келсе, не тәуелденуге жараса, не көптік жалғауын қабылдай алса, онда бұл оның субстантивтенуге жарамдылығын көрсетеді» [15, 224]. Мысалы: *күйгелек* (псих), *кемеңгер* (гений), *уәли* (глава, администратор), *қасақы* (браконьер), *бауырмал* (интернационалист), *қалаулы* (депутат) және т.б.

III. Қайта атау арқылы жасалған тілдік бірліктер. Аталым теориясында екінші аталымның негізгі екі тәсілі ретінде — метафора мен метонимия аталады. Метафора абстрактты ойлаудың алғашқы формасын көрсетеді, себебі адам санасы аталым әктісі барысында ең алдымен метафораға жүгінеді.

М.М.Копыленко мен З.Д.Попованың пікірі бойынша: «нағыз екінші аталым коннотативтік семемамен бірге (уәжді-К1 немесе бейуәжді-К2)

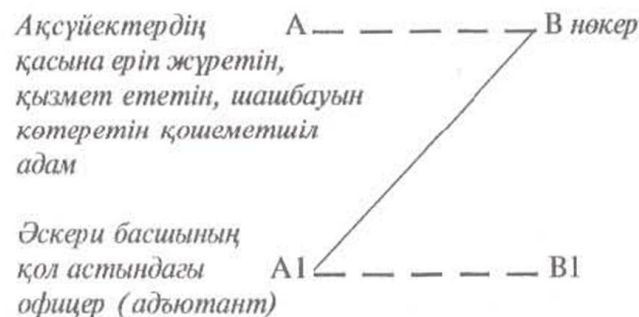
тура атауы бар белгілі бір денотаттың басқа бір денотат образына сілтеме жасау арқылы екінші атаудың туындауы негізінде жасалады» [16, 116].

Егер А және А1 денотаттар арасында тұрақты немесе окказионалды заттық-қисынды байланыс орнатылса, онда А1 үшін В атауы қолданыла алады. Ал А-В және А1-В1 қатынасы тура аталым қарым-қатынасы болып табылады. Мысалы:

Бұл ретте А1 ұғымның жанама таңбасы В белгісінің жалғыз да нақты атауы болады.

Аталым барысында көне реалий формалары атауы жоқ жаңа мазмұнмен сипатталу/толығу құбылыстары да кездесіп жатады. Мысалы:

Демек семантикалық деривацияның негізінде термин-сөздің, сөз мағынасының өзгеруі, сөздердің өзара ауысуымен, ассоциацияның ұқсастық ассоциация (метафора), қатыстық ассоциация (метонимия, синекдоха) деген жүйе ішілік, не жүйе аралық өзгерулерге тікелей байланысты.

ӘДЕБИЕТ

1. *Виноградов В.В.* Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии // В.В.Виноградов. Исследования по русской грамматике. М.: Наука, 1975. С. 166-220.
2. *Гак В.Г.* К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация. Общие вопросы. М.: Наука, 1977. С. 230-293.
3. *Телия В.Н.* Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация. Виды наименований. М.: Наука, 1977. С. 129-1457.
4. *Ермакова О.П.* Вторичная номинация в семантической структуре многозначных производных слов // Способы номинации в современном русском языке. М.: Наука, 1982. С.109-1237.

5. *Винарева Л.В.* Ономазиологические характеристики семантической деривации в современном английском языке: (Номинация человека): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Киев, 1986. 24 с.

6. *Акопова С.Л.* Лексико-семантический способ образования имен существительных со значением лица (на основе метафоризации): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. М., 1986. 16 с.

7. *Оралбаева Н.О.* Сөзжасамның жалпы мәселелері // Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. Алматы: Ғылым, 1989. 8-63-66.

8. *Исаев С.* Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. Алматы: Рауан, 1998. 304 б.

9. *Есенов Қ.* Сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі // Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. Алматы: Ғылым, 1989. 99-101-бб.

10. *Курилович Е.* Деривация лексическая и деривация синтаксическая (к теории частей речи, 1936) //

Очерки по лингвистике: Сб.ст. М.: Ин. Лит-ра, 1962. С. 57-70.

11. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Сов.энцикл., 1990. 685 с.

12. *Шмелев Д.Н.* Проблемы семантического анализа лексики. М.: Высшая школа, 1973. 232 с.

13. *Уфимцева А.А.* Аспекты семантических исследований. М.: Наука, 1980. 358 с.

14. *Жалмаханов Ш.Ш.* Қазақ лексикасының семантикалық деривациясы: Түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің материалдары бойынша: Монография. Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2003. 212-б.

15. *Балақаев М.Б., Жанпейісов Е., Нұрмұқанов С.* Зат есімнің жасалу жолдары // Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. Алматы: Ғылым, 1989. 102-224-бб.

16. *Копыленко М.М., Попова З.Д.* Очерки по общей фразеологии: Проблемы, методы, опыты. Воронеж: ВГУ, 1978. 143 с.